

TÜRKİYE’DE TARIM POLİTİKALARINDAKİ DÖNÜŞÜMÜN KAMU BÜTÇESİ ve EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

*Yrd. Doç Dr. Nazan Susam**
*Doç.Dr. Ufuk Bakkal***

ÖZET

Dünya ticaretinde tarımsal ürünlerin ve buna bağlı olarak tarım piyasalarının tarihte her zaman önemli bir yeri olmuştur. Türkiye ekonomisinde de uzun yıllar tarım kesimi önemini korumuştur. Ancak 1980’li yıllarda dünya ekonomisindeki değişim ve küreselleşme eğilimi tarım kesimini de etkilemiş ve dünya genelinde tarım politikalarında büyük dönüşümler yaşanmaya başlamıştır. Tarım sektöründe önemli bir dönüşüm sürecini başlatan faktörler arasında; Avrupa Birliği tarafından uygulanan Ortak Tarım Politikaları, 1986 yılında başlayan ve 1994 yılında tamamlanan Uruguay Raundu çerçevesinde tarım sektörü için alınan kararlar ve Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası’nın devreye girişiyle gelişmekte olan ülkelerde uygulanan ya da uygulatılan “Yapısal Uyum Politikaları” sayılabilir. Bu faktörler rekabetçi piyasa ekonomisi ve serbestleşmeye geçiş anlamında yeni bir yapılanmayı getirmiştir. Türkiye ekonomisi de şu anda dünyada yaşanan bu sürece dahil olmak zorundadır. Avrupa Birliğine giriş sürecinde ortak tarım politikalarına geçiş ile IMF ve Dünya Bankasının yapısal uyum politikaları Türkiye ekonomisinde tarım politikaları alanında önemli bir dönüşümü beraberinde getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarım Politikaları, Tarım Sektörü, Tarımın Bütçe İçindeki Payı

* İ.Ü. İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, nsusam@istanbul.edu.tr

** İ.Ü. İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü

Transformation of Agriculture Policies in Turkey and Its Effects on Public Budget and Economy

ABSTRACT

There has always been an important role of agricultural products in the world trade and in connection with this, of agricultural markets, in the history. Also in Turkish economy, agriculture sector has always preserved its importance since decades. On the other hand, the change in the world's economy and globalisation trends have affected agricultural sector and an extensive transformation on agricultural policies has started to be experienced throughout the world. Common agricultural policies adopted in European Union (EU), decisions for agriculture sector driven by Uruguay Round which was initiated in 1986 and ended in 1994 and "Structural Compliance Policies" implemented or dictated through World Bank's and IMF's taking part, are among the factors that initiated the process of an important transformation in agriculture sector. These factors have brought in a new structuring for competitive market economy and liberalisation. Turkey's economy has to integrate itself with this process which is being experienced. Switching to common agricultural policies in the process of EU accession and structural compliance policies of IMF and World Bank has brought in an important transformation on the domain of agricultural policies.

Keywords: Agriculture Policies, Agriculture Sector, Share of Agriculture in the Budget

I.GİRİŞ

Tarım, zorunlu ihtiyaç malı üreten bir sektör olarak, geçmişte olduğu gibi günümüzde de ülke ekonomilerindeki önemini korumaktadır. Tarımın önemini artıran temel unsur, tüm canlıları ilgilendiren yaşamsal ürünlerin tarım sektöründe üretilmesidir. Ancak günümüzde tarım sektöründe, sanayileşme, hızlı yoğunlaşma, merkezileşme ve libelleşme ile öyle bir noktaya ulaşılmıştır ki; tarım tekelleri tarım ve gıda ürünlerinin nerede, nasıl, ne kadar ve hatta kimin için neyi üreteceğine karar verebilir hale gelmişlerdir.

Bu çalışma, tarım sektörüne ilişkin politika uygulamalarındaki gelişmeleri ve etkilerini değerlendirmek üzere hazırlanmıştır. Çalışmada İlk olarak dünya tarım politikalarındaki gelişim ve bu gelişime etki eden faktörler ele alınmıştır. İkinci olarak Türkiye’de uygulanan tarım politikaları ve bu politikaların gelişimindeki faktörler değerlendirilmiştir. Son olarak 2000’li yıllarda uygulanan tarımsal politikalar çerçevesinde, tarım kesiminin bütçe içindeki payı ve Türkiye ekonomisi içinde tarım sektörünün önemi tartışılmıştır.

II. DÜNYA’DA TARIM POLİTİKALARINDAKİ GELİŞMELER

Tarım politikalarında zamansal olarak değişimler söz konusu olsa da yirminci yüzyıl boyunca tarım politikalarında korumacılık ön planda tutulmuştur. Ancak 20. yüzyılın sonlarında dünya ekonomisinde yaşanan küreselleşme olgusu hiç kuşkusuz tarım sektörünü de etkisi altına almış ve dünya tarım politikaları 20. yüzyılın sonlarında yeni bir yapılanma ve dönüşüm süreci içine girmiştir.

A. 1929 BÜYÜK BUHRAN –İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİ

Dünya genelinde ülkeler temel tarım politikası olarak, kendilerine yeterli olmayı ve tarım ticaretinden daha fazla pay almayı hedeflemişlerdir. Bu nedenle de pek çok ülke etkinlikten ödün vererek tarımsal alanda iç piyasayı koruyucu uygulamalara yer vermiştir. 1929 Buhranı ile birlikte ülkelerin tarımsal politikalarında korumacılığa dönük değişiklikler artmıştır. Ekonomik durgunlukla birlikte gelişmekte olan pek çok ülkede artan korumacılık, tarım destekleme politikalarının uygulanmasını gündeme getirmiştir. ABD’de 1933 yılı ve sonrasında çıkarılan Tarım Yasaları ile tarımsal destekleme alımı, depolama yardımı, sigorta sistemi ve arz fazlasının kontrolü gibi politikaların yanında ithalatın sınırlandırılması yönünde politika değişimi yaşanmıştır (Knutson v.d.,1995:146, 241’den Kıymaz,2008). Düzenli bir tarımsal destekleme politikasına sahip olmayan ve sömürge ülkelerden hammadde ihtiyacını karşılayan Batı Avrupa ülkelerinde ise, büyük bunalım sonrasında, destekleme politikaları uygulamaya konulmuştur. Kıta Avrupasında, tarımsal destekleme politikaları; yurtiçi fiyatların dünya fiyatlarından yüksek

tutulması, gümrük vergileri ve ithalatta miktar kısıtlamaları ile uygulanmaya başlamıştır. Bu uygulamaların sonucu olarak dünya ticareti önemli ölçüde azalmıştır (Kıymaz, 2008: 48).

İkinci dünya savaşı sonrası dönemde ise açlık ve artan nüfus sorunları tarım üretimini artırma amaçlı politikaların uygulanmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu dönemde ABD uygulamakta olduğu koruma oranlarını düşürmek ve dünya genelinde serbest ticaret sisteminin yerleşmesi için çalışmalara başlamış ve hükümetlerin üretimi artırmaları ve istedikleri politikaları uygulayabilmeleri için, 1947 yılında kabul edilen Tarifeler ve Ticaret Genel Anlaşması (General Agreement on Tariffs and Trade) GATT kapsamına tarım kesimi alınmamıştır. Hükümetler istedikleri dış ticaret korumasını uygulayabilmek için tarımı, dünya ticaretinin serbestleşmesini öngören bu anlaşmanın kapsamı dışında bırakmışlardır.

B) 1950-1980 DÖNEMİ

1950 yılına gelindiğinde (dönemin) Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) kurulması tarım alanında yeni politikaların oluşmasını sağlamıştır. AET'yi kuran Roma Antlaşması tarım ürünleri için Ortak Tarım Politikası'nın (OTP) oluşturulmasını ve üretici gelirlerinin korunması ile gıda güvencesinin sağlanmasına yönelik fiyat ve gelir istikrarını amaçlamıştır. OTP ile tarım ürünlerinin üye ülkelerde herhangi bir ekonomik ve mali engel ile karşılaşmadan serbest dolaşımı sağlanmıştır. Bunun yanısıra gümrük tarifeleri ve ihracat iadeleri ile toplulukta üretilen tarımsal ürünlerin dış rekabete karşı korunması hedeflenmiştir.

Tarım sektörüne büyük önem veren AET, 1962 yılından beri ithalat tarifeleri ile düşük fiyatlı ithal tarımsal ürünlerle rekabeti engellemek, birlikte üretilen tarımsal ürünlerin ihracatını kolaylaştırmak ve ortak pazar mantığına uygun tek fiyat uygulamasını sağlamak amacıyla, tarımsal ürünler için her yıl ortak fiyatlar belirlemektedir. Ortak fiyatların düşmesi durumunda tarım sektöründe faaliyette bulunanların gelir düzeyinin düşmemesi için pazara müdahale edilerek aradaki farkın birlik bütçesinden karşılanması söz konusudur. İç piyasada uygulanan ortak fiyat politikası ile dış piyasaya yönelik fiyat politikaları yanında çiftçiler üretim desteği, işleme desteği, depolama desteği, şeklinde yapılan

doğrudan ödemeler ile desteklenmektedir. OTP birlik üreticilerine, mallarını çok büyük bir pazara satabilmeleri, istikrarlı bir gelir elde etmeleri, dış rekabete karşı korunmaları ve yapısal sorunlarını çözmeleri gibi olanaklar sağlamaktadır. Tüketicilerin ise yeterli bir gıda üretimi ile makul bir fiyata, sağlıklı ve kaliteli ürünlere ulaşması sağlanmaktadır (İKV,2008:7-12). Böylece tarım sektörü, ekonomik siyasal ve sosyal açıdan son derece önemli olması nedeni ile diğer sektörlerle göre özel bir uygulamaya tabii olmuştur. Ancak çok uluslu bütünleşme sürecinin en önemli yapı taşı olan OTP, ortak fiyat tespitini, destek önlemlerinin ortak finansmanını ve ortak dış koruma önlemlerini kapsadığından yönetilmesi son derece zor bir politikadır (Moussis, 2004: 472-475).

1960'larda neredeyse tüm ürünlerde önemli üretim açığı bulunan AET sonraki yıllarda yaşanan yüksek oranlı büyüme ve marjinal tüketim eğiliminin yüksek olduğu bir dönemde çiftçilere büyük kaynaklar aktarmış ve yirmi yıl içinde üretimi önemli ölçüde artırmıştır (Şahinöz, 1993:73). Ancak OTP ile tarımsal üretimi arttırmaya yönelik politikalar üretim miktarını artırmakla birlikte maliyetleri de artırmıştır. Farklı ürün yetiştiricileri ve bölgeler arasında gelir farklılıkları ortaya çıkmış, üye ülkeler arasında OTP'ye katkıları ve sağladıkları yarar bakımından adaletsiz bir durum oluşmuştur. Ayrıca Avrupalı vergi mükellefleri ve tüketicilerden sağlanan kaynakların daha fazla getirisi olan faaliyetler yerine tarım sektörü için harcanmasının genel bir refah kaybına yol açtığı ileri sürülmüştür. Diğer yandan topluluğun OTP ile tarımsal ihracatı destekleyici ithalatta ise koruyucu bir politika benimsemesi, dünya tarım ticaretini olumsuz etkilemiş ve ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesine yol açmıştır (İKV, 2008: 14-16).

Dünyadaki tarımsal yapıyı etkileyecek diğer kesim ABD ise 1950 ve 1960'larda korumacı tarım politikalarını devam ettirmiştir. Üretimdeki aşırı artışlara karşı alan sınırlamaları ve bunu özendirici doğrudan ödemelere başlanmıştır. 1970'lerde doğrudan ödeme yoluyla gelir ve alımlarla fiyat desteği sağlanmaya devam edilmiştir. Tarifeler belli ürünlerde yüksek tutulmuş ancak genel olarak tarife oranları AET'nin altında kalmıştır (FAO, 1983:9) 1970'li yılların sonundan itibaren AET ve Japonya ile ABD arasında pazar savaşı

başlamış ve ABD büyük üretim gücü ile dünya pazarlarını tutmak isterken bu gelişmiş ülke pazarlarına sıkı koruma önlemleri nedeniyle girememiştir. Diğer yandan petrol krizine bağlı olarak dünya piyasalarında gelişen daralma ve tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüş, dış ticaret hadlerini tarım aleyhine döndürmeye başlamıştır. ABD bu gelişmelerle birlikte büyük gelirler kaybederken devlet bütçesinden de tarım üreticisine büyük mali destekler vermeye devam etmiştir.

C) 1980 SONRASI DÖNEM

1980'li yıllarda ise devreye giren biyogenetik devrimi ile yeni bir sürece girilmiştir. AET ve ABD'de uygulanan tarım politikaları üretimi talebin çok üzerinde arttırarak, üretim fazlalarının dünya piyasalarına ihracat sübvansiyonları sağlanarak satılmasına yol açmıştır. 1980'lerde AET'nin büyüyen sübvansiyonlu ihracat rakamları ABD'yi de aynı politikayı uygulamaya itmiştir. Bu ülkeler arasında ihracat sübvansiyonları yoluyla yaşanan pazar kapma yarışı 'sübvansiyonlar savaşı' olarak anılmaktadır (Kıymaz, 2008: 50). Gelişmiş ülkeler dünya fiyatlarından çok daha yüksek fiyatla yarattıkları üretim fazlasını ihracat sübvansiyonu ile dünya pazarlarına sürmüşlerdir. Bu durum dünya fiyatlarını daha da düşürerek, tarımın desteklenme gereksinimini artırmıştır. Dünya fiyatları düştüğünden net ithalatçı ülkelerin tüketicileri hariç, hiç bir ülkenin üreticisi ya da tüketicisi bu politikaların olumsuz etkilerinden kendini koruyamamış ve aynı tarımsal ihracat gelirini elde etmek için daha fazla üretip satmak zorunda kalmıştır (Akder, 2008: 3). Bu rekabet ortamı aynı zamanda ticari bir karmaşaya da yol açmıştır. Böylece tarım kesimi, liberal küreselleşme yörüngesine oturmuş ve uluslararası ekonomik gelişmelerin asli bir unsuru olmuştur (Şahinöz, 2006:7)

Seksenli yıllarda doruğa ulaşan bu sorunlar 1986-1994 yılları arasında "Uruguay Turlarında" müzakere edilmiştir. Tarım ürünleri hiç kuşkusuz Uruguay Raundundaki en tartışmalı bölüm olmuştur. Uruguay Raundu ile neoliberal politikalar doğrultusunda tarım alanında da piyasalaşmaya geçiş netleşmiştir (Minibaş,2006:4).

Tarımsal mallar 1960'lardan beri GATT'ın dünya ticaretinin serbestleştirilmesi gündeminin büyük ölçüde dışında tutulurken, Uruguay Raundu ile tarım sektörünün prim, destekleme alımları ve

düşük faizli kredilerle devlet desteğine dayalı tarım politikaları değişime uğramıştır. Tarım alanında düşünülen liberalizasyon, başta ABD olmak üzere pek çok ülkenin en çok önem verdikleri konularından biri olmuş ve ABD tarımsal mallara ilişkin olarak ithalatın önündeki engellerin, yerli ürünlere sağlanan desteklerin ve ihracat sübvansiyonlarının 2000 yılına kadar kaldırılmasını talep etmiştir. Uruguay müzakereleri sonucu imzalanan tarım anlaşması ile tarımsal ürünlere uygulanan koruma ve teşviklerde yapılacak indirimler konusunda bir uzlaşma sağlanmıştır. Her ülke pazara giriş için tarifeler, tarife kotaları ve tarife dışı engeller, iç destekler ve ihracat sübvansiyonları konularında taahhütlerini vermiştir. Taahhütlerin gelişmiş ülkeler tarafından 2000 yılı sonuna kadar, gelişmekte olan ülkeler tarafından ise 2004 yılı sonuna kadar yerine getirilmesi karara bağlanmıştır.

Uruguay Raundu sonrasında imzalanan DTÖ tarım anlaşması, yalnızca ihracat sübvansiyonlarının ve gümrük vergilerinin azaltılması gibi dış ticareti ilgilendiren geleneksel uluslararası anlaşma ile sınırlı kalmamış, ulusal tarımsal destekleri de denetim altına almıştır (Altınöz, 2006:8) Anlaşmanın temel amacı, dünya ticaretini bozan destekleme politikalarına yenilerinin eklenmesini yasaklamak, mevcutları bir takvim çerçevesinde azaltmaktır. Böylece dış ticarete konu olan ürünlerin miktarlarını etkileyecek yeni fiyat destek politikaları, ihracat sübvansiyonları yasaklanacak ve iç piyasa destekleri indirilecektir (Akder, 2008: 4). Sonuçta piyasayı bozucu müdahaleler yerine üretimden bağımsız doğrudan ödeme sistemine geçilmiştir. Böylece küreselleşme politikalarının da etkisiyle kamu eliyle tarımda yaratılmış olan tarım pazarlarını düzenleyici kurumlar ya tasfiyeye zorlanmış ya da devletin tarım sektörüne sağladığı altyapı hizmetleri özelleştirme yoluyla yabancı sermayeye açılmıştır (Kazgan,2003: 342).

DTÖ'ye göre Uruguay Raundu kararlarının uygulanması, tarımsal koruma ve destek yönünden bir U-dönüşü niteliğindedir (WTO, 2005: 137). Bu gelişmelerin sonucunda, AB tarımsal destek politikalarında değişiklikler yaparak, tüketici tarafından finansmanı sağlanan ve piyasayı bozan fiyat desteklerinden, vergi ödeyenlerce finanse edilen doğrudan gelir ödemelerine doğru kaymıştır. ABD de

doğrudan gelir ödeme sistemine ağırlık vermiş ve 2002 yılında kabul edilen Tarım Kanunu ile ürüne yönelik destekler 1996 yılına göre yüzde 80 artırılmıştır.

Gelişmekte olan ülkelere ise gerek üretim gerekse ihracatta mali desteklerin azaltılması konusunda daha uzun süreler ve daha düşük oranlar tanınmıştır. Ancak bu ülkelerde oluşan borç krizi nedeni ile devreye giren Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası'nın uyguladığı yapısal uyum politikaları, rekabetçi piyasa ekonomisi ve serbestleşmeye geçiş anlamında yeni bir yapılanmayı gerektirmiştir (Kıymaz, 2008: 50). Böylece Türkiye gibi pek çok gelişmekte olan ülke IMF ile yaptıkları anlaşmalar çerçevesinde, DTÖ Tarım Anlaşmasının taahhütlerini aşan liberal politikaları uygulamak zorunda kalmıştır.

Liberal tarım politikaları şeklinde ortaya çıkan bu dönüşüm, dünyada özellikle de gelişmiş ülkelerde tarımsal sübvansiyonların mutlak olarak azaldığı anlamına gelmemektedir. Bir çok ülke başta Avrupa Birliği tarife indirimlerinden az etkilenmek için, tarifelendirme sonucu beyan ettikleri gümrükleri olabildiğince yüksek göstermeye çalışmıştır. AB ve ABD tarım politikalarını biçimsel olarak anlaşma ile tutarlı hale getirirler de, liberalleşme yönünde adımlar atıldıkça destek harcamalarını artırmışlardır (Akder, 2006:16) Sonuçta tarım anlaşması ile tarım ürünleri ticaretine bir disiplin getirilmekle birlikte istenen sonuçlar alınamamıştır. Dünya tarım politikalarında yaşanan bu değişim az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler açısından bazı olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Bu nedenle tarım politikalarına ilişkin düzenlemeler günümüzde de yoğun bir şekilde devam etmektedir. DTÖ'nün iki yılda bir çalışma programını belirlemek için düzenlediği toplantılar devam etmekte ve tarım alanında görüşmeler sürmektedir. 1999 yılında Seattle Konferansı ile ilk adımı atılan "Milenyum" olarak adlandırılan DTÖ'nün yeni müzakere süreci 2001 yılında Doha'da başlamıştır. DTÖ'nün Kasım 2001 tarihinde Katar'ın başkenti Doha'da yaptıkları toplantıda 2005 yılına kadar sürmesi öngörülen yeni bir müzakere süreci başlatılmış ancak gelişmiş ülkelerin kendi çıkarlarına yönelik konuları ön planda tutmaları nedeniyle görüşmeler kısa sürede tıkanmıştır. Eylül 2003 tarihinde Cancun'da yapılan DTÖ

toplantısında ise herhangi bir uzlaşa sağlanamamıştır. Aralık 2005 tarihinde gerçekleştirilen Hong Kong görüşmeleri sonucunda ticareti bozucu destekler konusunda detaylı formül ve oranlara yer verilmemiş, bunun yerine tarımsal ürün ticaretinin geliştirilmesine yönelik olarak bazı genel parametreler üzerinde uzlaşmıştır.

Sonuç olarak tarım ve dış ticaret politikaları ulusal ve uluslararası piyasalarda tarım ve gıda malları üretim ve tüketimini doğrudan etkilemektedir. Genelde eğilim fiyat bozucu desteklerden, çevreyi koruyan ve belli özelliklere sahip çiftçileri hedefleyen desteklere kaymaktadır. Ancak Milenyum Raundu ile tarım kesiminin işleyişinin tamamen piyasa mekanizmasına bağlanması öngörülmektedir. 2007-2016 yılları için ABD, Kanada, AB, Çin ve Brezilya, biyoyakıt konusunda muhtemel gelişmeleri izlemektedir. Sonuçta dünya tarımı açısından temel yapısal değişim; biyoyakıt üretiminde kullanılan ürünlere olan talebin genişlemesi ve gelişen ekonomilerin tarım piyasalarına yaptığı talep artırıcı etkiler olarak görülmektedir.

III.TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARINDAKİ DEĞİŞİMİN KAMU BÜTÇESİ VE EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

A) TARIM POLİTİKALARINDAKİ DEĞİŞİM

Türkiye'de 1923 yılından günümüze kadar olan süreçte tarımsal politika amaçlarında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Cumhuriyet yönetimi tarımı geliştirebilmek için üç aşamalı bir program uygulamıştır. Öncelikli olarak Osmanlı'dan devralınan çağdışı kurumlar tasfiye edilmiştir, sonra tarıma ilişkin geniş çaplı bir kurumlaşma gerçekleştirilmiş ve son olarak tarım kesimi fiyat politikaları ve dış ticaret koruması yoluyla desteklenmiştir. Böylece 1980'e kadar geçen süreçte iktidara gelen her hükümet, tarımsal kurumların ve politikaların geliştirilmesini sürdürmüştür (Kazgan, 2003: 377).

1929 Dünya Ekonomik Bunalımına kadar Türkiye Cumhuriyetinde ekonominin dünya ekonomisi ile bütünleşmesi, üretilen tarımsal artığın diğer ülkelerdeki mamül mallarla ticareti sonucu gerçekleşmiştir. Çünkü sadece tarımsal üretimde diğer sektörlere göre daha fazla kar oranı söz konusudur ve dış dünya ile

yapılan tarımsal ticaret ile ekonomi belirli bir düzeye ulaşmıştır (Keyder, 1993: 13-14). Devlet öncelikli olarak 1920'li yıllarda savaş sonrası tarımsal işgücü açığı ve ekili toprakların terk edilmesi gibi nedenlerle tarımsal üretimde meydana gelen düşüşü telafi edebilmek için tarımda makineleşmeyi teşvik etmiş ve üreticilere ucuz üretim olanakları sağlayarak tarımı ticarileştirmeye çalışmıştır. Böylece toprak üzerindeki mülkiyet haklarını pekiştirerek savaş öncesi üretim ve pazar koşullarını yeniden oluşturmuştur. 1920'lerden itibaren tarım alanındaki bir takım kurumlar tek tek ortadan kaldırılmıştır. Özellikle tarımsal üretim üzerinden belirli bir oranda alınan öşürün kaldırılması pazarlanabilir ürün düzeyini artırmıştır. Bu nedenle öşürün kaldırılması tarımsal ürünlerin ticarete konu olmaları açısından çok önemli bir aşama olarak sayılmıştır. Öşürün kaldırılması bir taraftan devleti büyük bir gelir kaybına uğrattırırken diğer taraftan da geleneksel tarımdan ticari tarıma geçilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Keyder, 1993: 19-20).

Diğer yandan, 1920'lerin başında azınlıklardan kalan arazilerin sahiplenilmesi, traktör kullanımının teşviki ve tarımsal krediler büyük arazi sahipliğini güçlendirmiştir. 1930'lardaki iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesinden ise en çok marjinal köylüler etkilenmiş ve büyük arazi sahipleri ucuza araziler satın almıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında iç ticaret hadlerinin tarım lehine gelişmesi piyasa için üretim yapan büyük çiftçilerin birikimini güçlendirmiştir (Tezel, 1986: 310-321). 1923-1950 döneminde tarımsal politikalara damgasını vuran kendi kendine yeterli olma amacı, 1950'lerde yerini makineleşme yoluyla daha fazla üretip dış pazarlara ihraç etme hedefine bırakmıştır. 1950'li yıllardaki üretim teknolojisinde yaratılmaya çalışılan modernleşme çalışmalarına rağmen tarımda kendine yeterlilik 1960'lı yılların sonuna kadar gerçekleştirilememiştir.

1960'lardan 1980 yılına kadar girişilen ithal ikamesi yöntemiyle sanayileşme politikalarının gereği olarak tarımsal üretim ve verimlilik artışı tarım politikalarının ilk amacı olmuştur (Kazgan, 2003: 376-377). Aslında Türkiye'de tarımın GSMH içindeki payı, büyümeye katkısı ve ihracat gelirleri içindeki payı gibi kriterler dikkate alındığında İkinci Dünya Savaşı dönemi hariç, korumacı

politikalarla sürekli büyümüş ve gelişmiştir. Ancak 1980'li yıllarda ekonomiye devlet müdahalesini en aza indirmeye çalışan liberal akımın ön plana çıkması tarım sektörüne İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra ikinci gerileme dönemini yaşatmıştır.

Zaten Türkiye, 1994 yılında DTÖ'ünün tarım anlaşmasını imzalayarak dünya genelinde belirlenen tarım politikalarına uyma yükümlülüğü altına girmiştir. Bu çerçevede uluslararası ticaretin daha da serbestleşmesi için, serbest ticareti bozucu nitelikteki tarımsal desteklerin azaltılması, ticarete haksız rekabete neden olan ihracat teşviklerinin belirlenecek bir süre sonunda kaldırılması, iç pazarların korunmasına yönelik gümrük vergilerinin azaltılması, temel tarımsal politikalar olarak belirlenmiştir. Türkiye gelişmekte olan ülkeler grubunda yer aldığından bu politikalara uyum için biraz daha uzun bir süre verilmiştir.

Türk tarım politikaları açısından diğer önemli bir konu, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile müzakerelere başlaması ve müzakere sürecinde tarım konusunun ağırlıklı ve zor bir konu olacağına öngörülmesidir. Konunun zorluğu Avrupa Birliği'nin tarıma yönelik mevzuat sayısının çokluğunun yanısıra, ülkemiz ile AB tarımı arasındaki yapısal farklılıkların derin olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen Türkiye mevcut tarımsal yapısını OTP ile uyumlaştırmak zorundadır (Türkiye Avrupa Birliği Tarım Politikaları, 2005).

Türkiye'de tarım sektörünü ve tarım politikalarını asıl etkileyen unsur IMF ve Dünya Bankası ile birlikte hazırlanan yapısal uyum programlarıdır. Türkiye ekonomisi 2000-2001 yılları arasında yaşadığı kriz ortamından çıkmak üzere hazırladığı istikrar programlarında tarım kesimine de ağırlıklı olarak yer vermiştir. Türkiye'nin IMF'ye verdiği 9 Aralık 1999 tarihli Niyet Mektubu'nda yapısal reformlar kapsamında belirlenen hedeflere ulaşabilmek için tarım reformu üzerinde yoğunlaşılacağını vurgulamıştır. Tarım sektöründe ekonomik, sosyal ve mali anlamdaki sürdürülemezlik bu reformu gerekli kılmıştır (Çakmak, 2004). Bu bağlamda tarımda desteklerin kaldırılarak piyasa ekonomisi koşullarının geçerli sayılmasıyla kamu kaynakları üzerindeki baskının azaltılması, tarımsal politikaların uluslararası pazara göre biçimlendirilmesi, yeni

sanayi ürünlerine pazar açılması, tarımsal nüfusun ve tarımdaki istihdamın azaltılması hedeflenmiştir. Sonuçta reform programının amacı mevcut fiyat destekleme politikalarını aşama aşama kaldırmak ve fakir çiftçileri hedef alan doğrudan gelir desteği sistemi ile değiştirmek, olarak belirtilmiştir.

Böylece AB ve OTP'ye uyum süreci dışında, Türkiye IMF ve Dünya Bankası'nın direktifleri doğrultusunda 2001 yılından itibaren "Tarım Reformu Uygulama Projesi"ni (TRUP veya ARIP) yürürlüğe koymak zorunda kalmıştır. Bütçe içinden karşılanan tarımsal desteklerin, bütçe üzerindeki baskısını azaltma ve tarım sektöründeki büyümeyi teşvik etme amacına yönelik, tarım reformu üç ana unsur içermektedir. Bunlardan birincisi, doğrudan gelir desteğinin uygulamaya alınması, ikincisi fiyat ve girdi desteklerinin aşamalı olarak kaldırılması ve son olarak tarımdaki devlet işletmelerinin özelleştirilerek tarım ürünlerinin işlenmesi ve pazarlanmasında hükümet müdahalesinin azaltılmasıdır (Abay, 2005, Çakmak, 2004)).

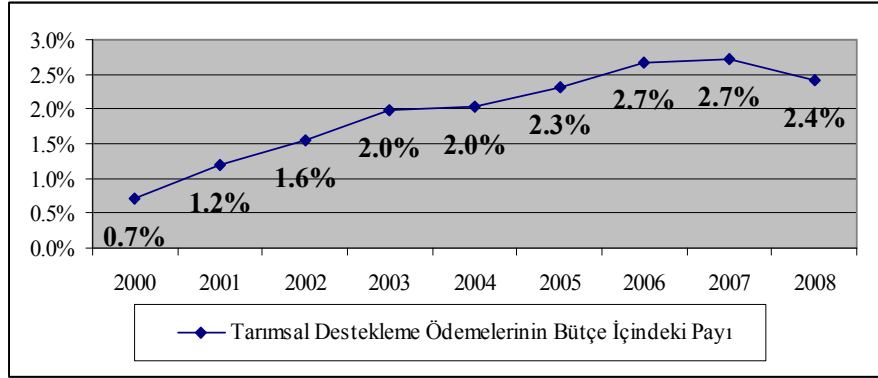
Bu proje ile ürün ve girdiye dayalı desteğin kaldırılarak, yerine tarımsal alana dayalı gelir destek programı getirilmiştir. Doğrudan gelir desteği, üretim miktarı ile destek arasında doğrudan bir ilişki kurmaksızın, hedef üretici kitlesine hükümet tarafından yapılan gelir ödemesi sistemidir. Bu sistemde, ürün fiyatları piyasada oluşacağından, piyasa sinyallerine göre üretim belirlenecek ve piyasada herhangi bir aksaklık ortaya çıkmayacaktır. Doğrudan gelir desteği sistemi vergi mükellefleri tarafından finanse edilecektir (Yükseler,1999:14) Tarımsal desteklerde fiyat ve girdi desteği yerine Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasına geçişi öngören Reform Programı 2000 yılında başlatılmış ve Reform Programını desteklemek amacıyla ARIP'de 2002 yılında uygulamaya başlamıştır. Söz konusu proje Dünya Bankası'ndan sağlanan 20 milyon ABD doları program kredisi olmak üzere 600 milyon ABD doları tutarında kredi ile yürütülmektedir. Projenin 2004 yılında yapılan orta dönem gözden geçirme çalışmaları sonucunda projeye yeni bileşenler eklenmiş ve 2008 yılı sonuna kadar uzatılmasına karar verilmiştir (Hazine Müsteşarlığı, 2004). Ancak, AB ve ABD gibi gelişmiş ülkelerde tarım ihracatı hala mali anlamda desteklenirken, Türkiye'nin fiyat

destekleri yanında bütün kurumlarının da tasfiye edilmesi tarımda yıkıcı etkiler başlatmıştır (Kazgan, 2003: 390).

B) TÜRKİYE'DE TARIMSAL DESTEKLERİN MERKEZİ YÖNETİM BÜTÇESİ İÇİNDEKİ YERİ

Türkiye 2000 yılından bu güne, iç pazara dönük bir Tarım Reformu, diğer bir ifade ile sübvansiyon reformunu sürdürmekte ve bu politika çerçevesinde tarım için bütçeden yapılan destekleme harcamalarında kısıntı yapılmaktadır. Merkezi yönetim bütçesi içinden tarım kesimine aktarılan transferler tarım destekleme ödemeleri olarak gösterilmektedir. Tarım destekleme ödemeleri bütçenin yaklaşık yüzde 2.5'ini oluşturmaktadır. Tarım reformu kapsamında tarım kesiminin bütçe içinden aldığı destekleme ödemeleri mali istikrarın sağlanması için azaltılmaya çalışılsa da Türk tarım sektöründe var olan yapısal sorunlar ve 2007 yılında yaşanan kuraklık tarım kesiminin bütçe içindeki payını çok fazla değiştirmemiş hatta artırmıştır.

Grafik 1 Tarımsal Destekleme Ödemelerinin Bütçe İçinde Aldığı Pay

Kaynak: TC. Maliye Bakanlığı, 2008 Bütçe Gerekçesi, 2008 yılı tahmin

2000 yılında bütçeden tarımsal destekleme ödemelerine ayrılan pay yüzde 0.7 iken bu oran 2007 yılında yüzde 2.7 olarak

gerçekleşmiştir. Ancak, bütçe içinden bu kadar pay alan bir sektörün istihdam içindeki payının azalması ve milli gelire katkısındaki düşüş bir tezat yaratmaktadır.

Tablo 1 Tarımsal Destekleme Ödemeleri (Cari Fiyatlarla,Milyon YTL)

	2004	2005	2006	2007(1)	2008(2)
Doğrudan Gelir Desteği ve Alan Bazlı Tarımsal Destekleme Ödemeleri	2480	2353	2653	2465	2554
-DGD	2125	1673	2653	1640	1710
-Mazot	355	410	0	480	492
-Gübre	0	270	0	345	352
-Fındık	0	0	0	0	0
Fark Ödemesi Destekleme Hizmetleri	334	897	1292	1794	1758
-Arz Açığı Olan Ürünlere Ödemeler(3)	294	622	1085	1270	1280
-Hububat	0	205	120	435	365
-Çay	40	70	87	89	113
Hayvancılık Destek Ödemeleri	209	345	661	711	731
Tarım Reformu Uygulama Projesi(4)	31	29	14	36	69
Kırsal Kalkınma Amaçlı Tarımsal Dest.	0	0	0	90	93
Tarım Sigortası Destekleme Hizmetleri	0	0	2	50	55
Telaflı Edici Ödemeler	0	56	67	76	80
-Patates Sığılı Desteği	0	13	14	21	24
-Çay Budama Tazminatı ve Masrafları	0	43	53	55	56
Kuraklık Desteği	0	0	0	300	0
Diğer	30	28	58	55	60
TOPLAM	3084	3707	4747	5576	5400

Kaynak: DPT 2008 yılı programı, (1) Tahmin (2) Program(3) Kütlü pamuk, zeytinyağı, ayçiçeği, soya fasulyesi, kanola ve dane mısıra verilmektedir. (4) 2004 yılı ödemelerinin 4 milyon YTL'si şeker pancarı için yapılan ödemelerdir.

Tarımsal destekleme ödemeleri ve doğrudan gelir desteği ödemeleri Merkezi Yönetim Bütçesinden yapılmaktadır. Tablo 1'den görüldüğü üzere bütçeden yapılan tarımsal destekleme ödemelerinde artış söz konusu iken reformun dayanağı olan doğrudan gelir desteğinde önemli düşüşler söz konusudur.

Tablo 2 Ekonomik Sınıflamaya Göre Merkezi Yönetim Bütçe Giderleri Arasında Tarım Sektörüne Yönelik Harcamalar (Bin YTL)

	2006	2007	2008(1)
CARİ HARCAMALAR			
- Görev Zararları			
* Tarım İşletmeleri	0	0 (2.400)	-
* TMO	166.000	152.000	160.000
* Tekel	0	0	-
* Çay- Kur	11.000	0	-
* Tarım Kredi Kooperatifleri	0	0	-
* TŞFAŞ	20.000	80.000	23.000
- Hane Halkına Yapılan Transferler			
* Tarımsal Amaçlı Transferler	4.746.708	5.555.091	5.400.000
SERMAYE GİDERLERİ			
- Stok Alımları			
* Tarımsal Ürünler	138 (818)	127 (583)	127
BORÇ VERME			
- Yurt içi Borç Verme			
* Tarım İşletmeleri	34.500	1.099.950 (40.960)	43.000

Kaynak: T.C. Bümko rakamlarından yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.*Parantez İçindeki Rakamlar Başlangıç Ödeneğini göstermektedir **Tabloya Personel giderleri ve Mal ve hizmet alımları dahil edilememiştir. (1)Tahmin

Tarım sektörüne yönelik harcamalar ve destek ödemelerinin önemli kısmı merkezi yönetim bütçesinin cari harcamalar kısmından aktarılan transferlerden oluşmaktadır. Sermaye giderleri ve borç verme şeklinde de tarım kesimine bir kaynak ayrımı söz konudur. Bu ayırimda en çok tarımsal amaçlı transferler ön plana çıkmakla birlikte tarım sektörünün bir kısmının yükü de görev zararları ve Ziraat Bankasından alınan borçlarla karşılanmaktadır.

Tablo 3 Merkezi Yönetim Bütçesi, Cari Transfer Harcamaları İçinde Yer Alan Tarımsal Amaçlı Transferler (BİN YTL)

	2006			2007			2008		
	Bin YTL	GSMH Oran	Bütçe Payı	Bin YTL	GSMH Oran	Bütçe Payı	Bin YTL	GSMH Oran	Bütçe Payı
CARİ HARCAMALAR	46.121.402 (49.108.865)	9.10	28.17	63.249.560 (60.862.989)	9.65	29.69	69.206.600	7.33	31.10
Tarımsal Amaçlı Transferler	4.594.659 (3.999.832)	0.74	2.29	5.555.091 (5.250.000)	0.83	2.56	5.400.000	0.57	2.43
- Doğrudan Gelir Desteği Ödemeleri	222 (0)	0.0	0.0	1.640.000 (1.710.000)	0.27	0.83	1.710.000	0.18	0.77
-Ürün Destekleme Ödemeleri	1.229.388 (935.000)	0.17	0.54	3.454 (0)	0	0	0	0	0
- Hayvancılık Destekleme Ödemeleri	666.572 (550.000)	0.10	0.32	18 (0)	0	0	0	0	0
- Tarım Reformu Uygulama Projesi	7.155 (74.832)	0.01	0.04	1.507 (17.000)	0	0	24.000	0.0	0.01
- Kırsal Kalkınma Hibeleri	30 (0)	-	-	0 (0)	0	0	0	0	0
- Diğer Tarımsal Amaçlı Transferler Veya Ödem.	2.697.292 (2.440.000)	0.45	1.40	3.910.112 (2.533.000)	-	1.72	3.666.000	-	1.65

Kaynak: T.C. Bümko. 2008 yılı tahmin

*Parantez içindeki Rakamlar Başlangıç Ödeneğini göstermektedir

Merkezi yönetim bütçesinden aktarılan ve tarımsal amaçlı transferler içinde yer alan DGD ödemelerindeki temel amaç; 1999 yılında Tarım Reformu adı altında uygulamaya konulan IMF programının uygulanma süreci içerisinde çiftçilerin uğrayacağı gelir kaybını telafi etmektir. Ancak tarımsal destekleme açısından esas sorun, tarıma ayrılan kaynakların yetersizliğidir. 1999 yılında IMF programı uygulanmaya başlamadan önce tarıma ayrılan destekler GSMH'nın yüzde 2.5'i iken bugün bu rakam yüzde 1'in altında kalmıştır. Oysa 5488 sayılı Tarım Kanunu madde 21'e göre: "Bütçeden ayrılacak kaynak, gayrisafi millî hasılanın yüzde birinden az olamaz" (Resmi Gazete, 2006). 2008 bütçesinde tarıma ayrılan pay 5.4 milyar YTL olarak belirlenmiştir. Bu rakam GSMH'nın yaklaşık yüzde 0.57'sini ifade etmektedir. Rakamlara bakıldığında, Türkiye'deki desteklemelerin AB üyesi ülkelerle kıyaslandığında toplam destek olarak son derece yetersiz, buna karşılık DGD oranı açısından çok yüksek olduğu görülmektedir. Örneğin, dünyanın en fazla tarımsal üretim fazlasına sahip ülkesi ABD'de DGD'nin tarımsal

destekler içindeki payı yüzde 8'dir. Verilen desteğin yüzde 50'si fiyat desteğidir. Fiyat desteğinin Avrupa Birliğindeki oranı daha da yüksek olup yüzde 62'dir.

Tablo 4 ABD, AB-27 ve Türkiye'nin 2008 Mali Yılı Tarımsal Bütçeleri ve Tarımsal Nüfusa Kişi Başına Düşen Destek Miktarları

	ABD	AB-27	Türkiye
Toplam Bütçe Gelirleri	2.662 milyar \$	120 milyar Euro	217 milyar YTL
Tarım Bütçesi	90 milyar \$ (yüzde 3.38)	45 milyar Euro (yüzde 38)	5.4 milyar YTL (yüzde 2.48)
Tarım Nüfusu	6 milyon (yüzde 2)	27 milyon (yüzde 5.8)	19 milyon (yüzde 27)
Tarımda Kişi Başına Tarımsal Destek	15.000 \$	1800 euro	284 YTL (yaklaşık 246 \$)

Kaynak: Yetkin, 2008'den alınarak derlenmiştir.

AB'nin bir yılda tarıma yaptığı sübvansiyon 45 milyar Euro ile toplam bütçesinin yaklaşık yüzde 38'ini oluşturmaktadır. Türkiye'de ise tarımsal desteklerin bütçe içindeki payı yaklaşık yüzde 2.5'tir. Kişi başına verilen desteğe baktığımızda ise ABD'de, çiftçi başına verilen destek Türkiye'dekinin 60 katından fazladır (Yetkin, 2008). Gelişmekte olan pek çok ülke liberalleşme politikaları çerçevesinde yeni tarımsal reformlara imza atmakla birlikte uygulamada farklı davranmaktadır.

Türkiye'de 2000 yılından beri IMF ve Dünya Bankası ile birlikte yürütülen program çerçevesinde; Tarımsal destekler köklü bir biçimde azaltılmış ve niteliği değiştirilmiştir, Destekleme kurumları ve teknolojik destek birimleri özelleştirilmiş veya tasfiye edilmiştir, Tarımsal kooperatifler zayıflatılmıştır. Tarımsal alanda yaşanan bu değişim sonucunda girdi desteğinin ve girdi üreten kamu iktisadi girişimlerinin tasfiyesi ve dünya hammadde fiyatlarının yükselmesiyle tarımsal girdi maliyetlerinin çok hızlı artması, tarımsal ürün/ sınai girdi fiyatlarından hesaplanan iç ticaret hadlerinin dönem boyunca tarım aleyhine seyretmesi, liberal yasama süreçleriyle piyasa egemenliğinin büyütülmesi, dışa karşı korumanın düşürülmesi (Oyan, 2008), tarımın ekonomi içindeki payını ve tarım kesiminden geçiren nüfusun sayısını azaltmıştır. Tarımda yaşanan bu çözülmenin temel nedeni tarımsal desteklerin azaltılmasına bağlanmaktadır. 2000

sonrası dönemde doğrudan gelir desteği yüzde 70 düzeyinde iken ürün bazında prim ödemelerinin devam etmesi, prim ödemelerini tekrar ön plana çıkarmış ve DGD ödemeleri giderek zorlaşmıştır.

Bütçedeki tarımsal desteklerin 2001’de yüzde 59’u, 2002’de yüzde 79’u, 2003’te yüzde 83’ü DGD’ye ayrılırken, tarımsal destekler içinde DGD’nin payı 2004’ten itibaren azalma sürecine girmiştir. Bütçedeki tarımsal destek ödeneğinin 2004’te yüzde 69’u, 2005’te yüzde 45’i, 2006’da yüzde 56’sı, 2007’de yüzde 29,4’ü DGD ödemelerine ayrılmıştır. Ayrıca tarım desteğinin büyük kısmı da yüksek gelir sahiplerine veya büyük arazi sahiplerine verilmektedir. Çiftçinin diğer taleplerine kaynak kalmadığı için küçük çiftçi yok olmakta ve pek çok yöredeki nüfus şehirlere göç etmek durumunda bırakılmaktadır.

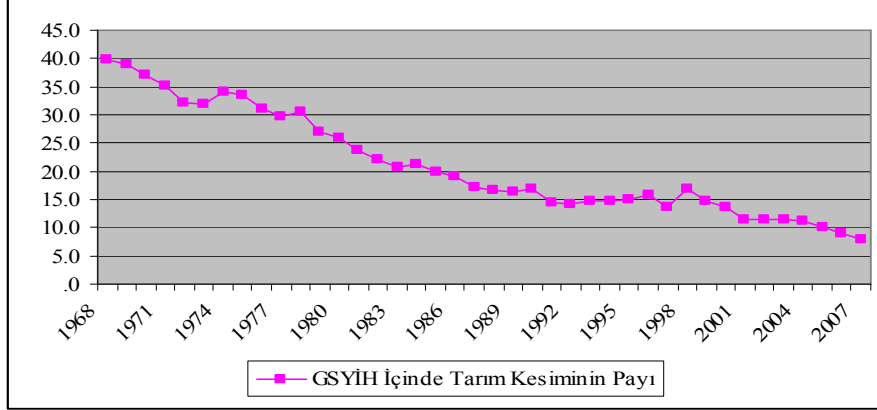
Sonuçta Türkiye’de tarım politikalarında, 1994 yılında DTÖ’nün tarım anlaşması kararları etkili olsada DTÖ süreci Türkiye tarım sektörü üzerindeki temel belirleyici değildir. Türkiye uluslararası taahhütlerin çok üzerinde olan ödümleri tarımı ve tarımcısı aleyhine Dünya Bankası ve IMF’ye vermiştir (Günaydın,2006:28).

C) TÜRKİYE’DE TARIM SEKTÖRÜNÜN EKONOMİ İÇİNDEKİ YERİ

1. Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı

Ülkemizde tarım sektörünün üretim içindeki payı her geçen yıl küçülmekte, sektörün milli gelir, ihracat ve istihdama katkısı giderek azalmaktadır. Tarım kesiminin ekonomi içindeki payındaki azalma ile birlikte gelişme hızı da giderek daralmış ve gelişme hızındaki yavaşlama 2000’li yıllarda büyük bir düşüş yaşamıştır.

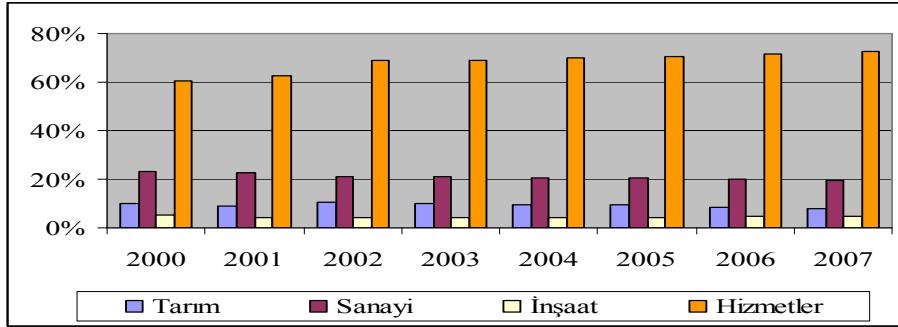
Grafik 2 Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı 1968-2007

Kaynak: TÜİK

Türkiye ekonomisi içinde 1960'lı yıllarda tarım kesiminin GSYİH içinden aldığı pay yüzde 40 iken günümüzde bu oran yüzde 8 civarına düşmüş ve tarıma dayalı bir ekonominin şu anki lokomotif gücü hizmetler sektörü haline gelmiştir.

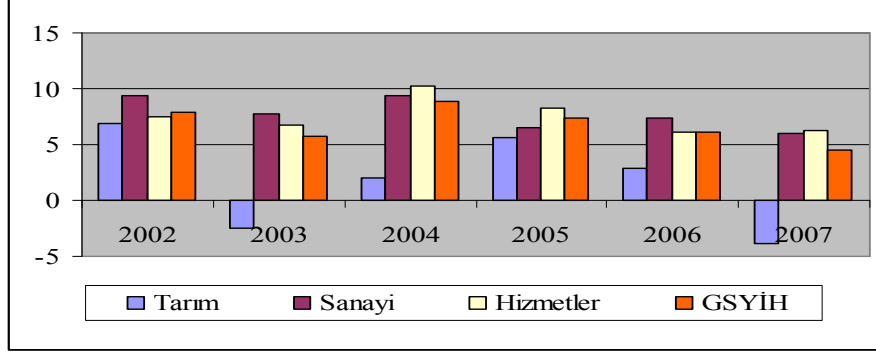
Grafik 3 Sektörlerin GSYİH İçindeki Payları

Kaynak: DPT

Tarımsal hasıla paylarındaki daralma hemen tümüyle hizmet sektöründeki görece genişlemeye yansımıştır. Grafik 3'den de görüleceği üzere hizmetler sektörü 2000'li yılların başında GSYİH içinde yüzde 60'lık bir paya sahipken, bu pay kısa bir süre içinde yüzde 70'lerin üzerine çıkmış ve tarım kesiminin payı tek haneli rakamlara gerilemiştir.

Grafik 4 Sektörel Bazda Büyüme Hızları

Kaynak: DPT

Diğer yandan son yıllarda tarım sektörünün büyüme hızında da önemli bir düşüş söz konusudur. 2000-2007 yılları arasında Türkiye ekonomisi yıllık ortalama yüzde 4.9 büyürken tarım sektörü sadece ortalama yıllık yüzde 1.9 büyümüştür. 2007 yılında meydana gelen kuraklık ve mevsim normalleri üzerinde seyreden hava sıcaklıkları, tarımsal üretimde azalmaya yol açmış ve yıl sonunda ekonominin büyüme hızındaki beklentiyi düşürmüştür, böylece tarım sektörü sabit fiyatlarla yüzde 6.8 oranında küçülmüştür. Tarım sektöründeki bu daralma bazı ürünlerin ithal edilmesine neden olmuş ve cari işlemler dengesini olumsuz etkilemiştir.

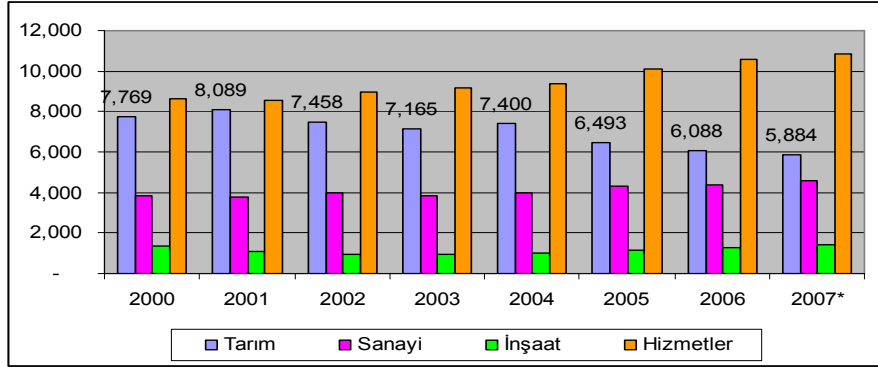
Tarım sektörünün Türkiye ekonomisinde daralma yaşamasında, iklimsel değişimlerin yanı sıra, tarım alanlarının daralması, ürün verimindeki düşüş, üretim maliyetlerinin artması dışında, düşük kur nedeni ile tarımsal ürünlerin ithal edilmesi de etkili olmuştur. Gelinen noktada üretici düşük verimle, tüketici ise yükselen fiyatlarla karşı karşıya kalmıştır.

2. Tarım Sektörünün İstihdam İçindeki Payı

Türkiye ekonomisinin sektörel yapısı istihdam olanakları açısından genel olarak değerlendirildiğinde, ekonomide uzun yıllar tarım sektörünün ve tarım sektöründeki istihdamın ağırlıkta olduğunu ancak son yıllarda tarım sektörünün giderek payının azaldığını ve bunun yerine hizmetler sektörünün daha fazla istihdam yarattığını görmekteyiz.

2002-2006 dönemi dikkate alındığında, ekonomi reel olarak yıllık ortalama yüzde 7,2 oranında büyürken, toplam istihdam yıllık ortalama yüzde 0,7 oranında artmıştır. İstihdam düzeyindeki bu sınırlı artış büyük ölçüde tarım kesimi istihdamındaki azalmadan kaynaklanmıştır. Söz konusu dönemde tarım dışı sektörlerde istihdam yıllık ortalama yüzde 3,9 oranında artış göstermiştir. Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu yapısal dönüşüme paralel olarak istihdam, 2002-2006 döneminde kümülatif bazda sanayi sektöründe yüzde 16,8, hizmetler sektöründe yüzde 22,5, inşaat alt sektöründe yüzde 14,1 oranında artmış, tarım sektöründe ise yüzde 24,7 düzeyinde azalmıştır (DPT, 2008).

Grafik 5 Türkiye Ekonomisinde Sektörel Bazda İstihdam Edilen İşçi Sayısı (Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK * 2007 Ekim

2006 yılında tarım sektörü istihdamında bir önceki yıla göre yüzde 6,2 oranında azalma, sanayi ve hizmetler sektörü istihdamında ise sırasıyla yüzde 2,9 ve yüzde 5 oranlarında artış kaydedilmiştir. Özellikle hizmetler sektöründeki istihdam artışında inşaat alt sektöründe kaydedilen yüzde 8 oranındaki yükseliş etkili olmuştur. 2006 yılında toplam istihdam içerisinde tarım sektörünün payı yüzde 27,3, sanayi sektörünün payı yüzde 19,7 ve hizmetler sektörünün payı ise yüzde 53 olmuştur (DPT, 2008). 2007 yılı için tarımın istihdam içindeki payı yüzde 26'dır. Bu oran tarım sektöründe büyük bir çözümlenin yaşandığının göstergesidir. 2000-2007 yılları arasında tarımsal kesimdeki istihdam rakamlarında iki milyona yakın bir

azalma söz konusudur. Dünyada tarım kesiminde istihdama ilişkin böyle bir çözülme olmamıştır. Dünya rakamlarına bakıldığında 1996 yılında dünyada ve Türkiye’de tarım kesimi yüzde 43’lük bir istihdam oranına sahipken, şu anda dünyadaki tarım istihdam oranı yüzde 38’e, Türkiye’de ise yüzde 26’ya düşmüştür (Oyan, 2008).

Sonuç olarak tarım sektöründeki hızlı çözülme devam etmektedir. Her yıl on binlerce kişi tarımdan çekilmekte ve iş bulma umudu ile büyük kentlere göç etmektedir. Tarım kesiminden göç edenlerin büyük bir çoğunluğu da iş bulamamaktadır. Tarımdaki bu çözülme ile birlikte geçimlik üretim yapanlar ile pazara üretim yapanlar da birbirinden ayrılmıştır. Böylece tarım kesiminde yeni bir yapı oluşmakta ve uygulanan tarım politikaları çerçevesinde küçük üreticilik yok olurken, orta ve büyük ölçekli işletmelerin piyasadaki egemenlikleri artmaktadır.

3. Tarım Sektörünün Sabit Sermaye Yatırımları İçindeki Payı

Türkiye ekonomisinde 1970’li yıllardan günümüze kadar geçen süreç içerisinde sabit sermaye yatırımlarının bileşiminde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle imalat sektörü önemli dalgalanmalar yaşarken, tarım sektöründe dikkat çekici bir düşüş yaşanmıştır. Bu süreçte sabit sermaye yatırımları açısından ilerleme kaydeden sektörler ise turizm ve hizmetler sektörüdür.

Tablo 5 Sabit Yatırımların Bileşimi, 1977-2007 (%)

Dönemler	İmalat	Tarım ve Madencilik	Ulaştırma ve Haberleşme	Konut	Turizm	Diğer ^{a/} Hizmetler
1977-80 (D)	29.8	11.3	15.4	26.2	0.6	16.8
1981-87 (C)	24.2	13.0	19.9	19.8	1.3	21.8
1988-94 (D)	17.9	7.0	18.9	34.8	3.1	18.2
1995-97 (C)	20.8	6.9	21.4	31.0	2.2	17.7
1998-2001 (D)	18.2	6.4	26.0	20.5	3.7	25.3
2002-07 ^{b/} (C)	30.2	6.3	20.9	11.6	5.7	25.3

(D): Durgunluk evresi (C): Canlanma evresi. a/ : Enerji dahil b/ : Geçici.

Kaynak: DPT, Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (ESG), 1950–2006 ve 2008 Yılı Programı, BSB,2008’den aktarılmıştır.

1980’li yıllardan itibaren kamu kesiminin sabit sermaye yatırımları içindeki payı yaklaşık yüzde 25 oranında düşmüş ve Türkiye ekonomisinde sabit yatırımların sektörel dağılımı, 2000’li yıllarda esas itibariyle özel sabit sermaye yatırımları ile belirlenmeye başlamıştır. Kamu kesimi sabit sermaye yatırımlarındaki azalışla birlikte, yatırımların sektörler itibariyle dağılımında da değişimler yaşanmaktadır.

Son yıllarda ülkemizde kamu yatırım uygulamalarında ekonomik ve sosyal altyapıyı geliştirecek olan yatırımlara ağırlık verilmektedir. Kamu kesiminin sabit sermaye yatırımları arasında en yüksek pay, ulaştırma sektörü ile iktisadi ve sosyal anlamdaki hizmetlere verilmektedir. Tarım kesiminin aldığı pay ise yüzde 10’un altında kalmakla birlikte 2007 ve 2008 program hedeflerinde artış söz konusudur.

Tablo 6 Tarım Sektörüne İlişkin Sabit Sermaye Yatırımları

	Cari Fiyatlarla Milyon YTL			Diğer Sektörler Arasında Tarım Sektörünün Payı		
	2006	2007	2008	2006	2007	2008
Toplam	5.222	6.610	6.698	4.2	4.7	4.3
Kamu	2.076	2.834	2.534	6.8	8.5	7.6
Özel	3.147	3.777	4.164	3.4	3.5	3.4
Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı*	6	0	-			

Kaynak: DPT, 2007 tahmin, 2008 program

* Milyon Dolar

Kamu kesimine ait birimler arasında en fazla Merkezi Yönetim ve Mahalli İdareler tarafından tarım kesimine yönelik sabit sermaye yatırımı yapılmaktadır.

Tablo 7 Tarım Sektörüne İlişkin Kamu Kesimi Sabit Sermaye Yatırımları (Milyon YTL)

Yıllar	Merkezi Yönetim	İşletmeciler KİT’ler	Özelleştirme Kap. Kur.	İller Bankası	Döner Ser. + SGK	Mahalli İdareler
2006	1.183	13	0	0	0	598
2007	1.406	22	1	1	108	524
2008	1.396	29	2	0	43	724

Kaynak: DPT, 2007 tahmin, 2008 program

4. Tarım Sektörünün Dış Ticaret İçindeki Payı

Türkiye ekonomisi 2002 yılından itibaren yüksek bir büyüme hızı yakalamış ancak buna paralel olarak dış ticaret dengesi ve cari işlemler açıkları önemli boyutlarda artmıştır. Bu dönemde tüketim ve yatırım malları ithalatı artış oranları genel ithalat artış oranının altında kalırken, ara malları ithalatı, ihracat artışına paralel olarak artmıştır. Toplam ithalat içinde tarım sektörüne ayrılan pay yüzde 2.7' dir. Ancak 2007 yılında yaşanan kuraklık ve tarım kesimindeki daralma ile birlikte tarım sektörüne yapılan ithalat miktarı yüzde 59.9 oranında artış göstermiştir.

Tablo 8 Tarım Sektörünün İthalat İçindeki Payı (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Tarım ve Ormancılık	2,123.19	1,409.31	1,702.64	2,535.43	2,757.39	2,801.37	2,902.37	4,640.22
Madencilik ve Taşocakçılığı	7,096.77	6,576.83	7,192.31	9,020.51	10,980.94	16,321.20	22,033.76	25,310.61
İmalat	44,200.24	32,686.10	41,383.03	55,689.77	80,447.30	94,208.25	110,378.83	133,879.24
Toplam İthalat	54,502.82	41,399.08	51,553.80	69,339.69	97,539.77	81,596.05	139,576.17	170,057.21
Yıllar İtibarı ile Yüzdeler Değişme								
Tarım ve Ormancılık	28.4	-33.6	20.8	48.9	8.8	1.6	2.5	59.9
Madencilik ve Taşocakçılığı	68.6	-7.3	9.4	25.4	21.7	48.6	34.5	14.9
İmalat		-26.0	26.6	34.6	44.5	17.1	14.7	21.3

Kaynak: TÜİK

İhracat, 2007 yılında 107.2 milyar ABD dolarına yükselmiştir. Toplam ihracat içinde tarım sektörünün ihracata katkısı yüzde 3.4'dür. 2006 ve 2007 yıllarında tarım ihracatının yüzdeler artış payı giderek düşmüştür. 2007 yılında bir önceki yıla göre tarım sektörü ihracatında sadece yüzde 7'lik bir artış yaşanmıştır.

Tablo 9 Tarım Sektörünün İhracat İçindeki Payı (Milyon Dolar)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Tarım ve Ormancılık	1,659.09	1,976.41	1,754.29	2,120.69	2,541.78	3,328.81	3,480.54	3,724.13
Madencilik ve Taşocakçılığı	400.27	348.65	387.19	469.09	649.24	810.24	1,146.33	1,660.62
İmalat	25,517.54	28,826.01	33,701.65	44,378.43	59,579.12	68,813.41	80,246.11	100,965.55
Toplam İhracat	27,774.91	31,334.22	36,059.09	47,252.84	63,167.15	73,476.41	85,534.68	107,213.70
Yıllar İtibari ile Yüzdelerik Değişme								
Tarım ve Ormancılık	-30.7	19.1	-11.2	20.9	19.9	31.0	4.6	7.0
Madencilik ve Taşocakçılığı	4.0	-12.9	11.1	21.2	38.4	24.8	41.5	44.9
İmalat	7.4	13.0	16.9	31.7	34.3	15.5	16.6	25.8

Kaynak: TÜİK

Tarım sektörüne genel bütçeden yaklaşık 5.4 milyar YTL aktarılmasına karşın sektörün ithalata bağımlılığı ortadan kaldırılamamış, üretim etkinliği kazandırılmamıştır. 2007 yılı itibariyle tarım sektörü ithalatı 4.6 milyar dolarken, ihracatımız 3.7 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Tarımda ithalatın payı artmakta ihracatın payı ise giderek azalmaktadır. Ancak tarımda gözlemlenen ithalat artışının en önemli nedeni tarım politikalarının yanlışlığı değil, nüfus ve gelir artışının sonucu olarak artaya çıkan talep artışıdır (Akder, 2008).

5. Tarımsal Ürün Fiyatlarındaki Değişim

Son günlerde dünya genelinde tarımsal ürün fiyatlarında önemli düzeyde bir çalkantı yaşanmaktadır. Gıda fiyatlarındaki bu artış, pek çok gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkede bölgesel huzurlukların çıkmasına ve içsel çatışmaların oluşmasına neden olmuştur. DTÖ'nün verilerine göre 2000'li yılların başından günümüze kadar geçen süreçte gıda fiyatlarında ortalama yüzde 75'lik bir artış gözlenmiştir. Bu artış pek çok ülkenin istikrar politikalarını da olumsuz etkilemiştir.

Dünyada tahıl stoklarının giderek düşmesinde bir çok sebep olmakla birlikte en önemli sorunlardan birisi küresel ısınma ve iklim değişiklikleridir. Başta Afrika olmak üzere dünyanın pek çok bölgesinde yaşanan kuraklıklar hasatları etkilerken, Güneydoğu Asya'da yaşanan soğuk ve uzun süreli yağışlar pirinç üretimini olumsuz etkilemiştir. Diğer yandan Çin ve Hindistan

ekonomilerindeki büyüme hızlarının artması tarımsal talebi de artırmıştır. Gıda fiyatlarının artmasındaki diğer önemli neden ise enerji fiyatlarındaki artışa bağlı olarak tarım kesimindeki üretim maliyetlerinin artmasıdır. Enerji ve gübre fiyatlarındaki artış maliyetleri yükseltirken biyoyakıt için ekilen ve kullanılan ürünler de gıda arzını düşürüp fiyatlar üzerinde aşırı baskıların oluşmasına neden olmuştur.

Gıda fiyatlarında özellikle 2007'nin ortalarından itibaren hızlı artışlar görülmektedir. 2007 yılında gıda ürünlerinin dünya enflasyonuna katkısı yüzde 36 oranında gerçekleşmiştir. Gıda fiyatlarındaki artışların özellikle gelişmekte olan ülkelerin enflasyon oranlarına etkileri çok çarpıcı boyutlara varmaktadır. Tahminler gıda enflasyonunun Brezilya'nın, Şili'nin ve Arjantin'in enflasyonuna katkısını, sırasıyla, yüzde 70,2, 65,4 ve 49,5 olarak hesaplamaktadır (Central Bank of Argentina, 2008). Biyoyakıtlara artan talebin tarımsal ürünlerin fiyatlarını artırması, yükselen gıda enflasyonunu belirleyen temel sebepler arasındadır. Enerji fiyatlarının aşırı artması, çevresel ve politik kaygılar, gelişmiş ülkeleri alternatif enerji kaynaklarına yönlendirmiştir. Özellikle 2003 yılında Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanan Ortak Tarım Politikası Reformu ve 2005 yılında ABD Senatosunca kabul edilen Enerji Politikası Kanunu sonucunda biyoyakıtların üretimi ve tüketimi hızla yaygınlaşmıştır (TCMB, 2007). Tahminler tarım ürünlerinin yakıt üretiminde kullanımının önümüzdeki dönemde de artmaya devam edeceğine işaret etmektedir.

Dünya genelinde tarım sektöründe yaşanan bu değişim sadece gıda fiyatlarının artması ile kalmamakta, küçük çiftçinin rakabet gücünü azaltarak yoksullaşmayı ve bölgesel göçü de artırmaktadır.

Türkiye'de tarım sektörü ve gıda fiyatları dünyada yaşanan bu değişimden etkilenmekte, iklim değişiklikleri ve kuraklığa bağlı olarak tarımsal ürün fiyatlarında bir artış gözlenmektedir. Gıda fiyatlarındaki bu artış ayrıca enflasyonu da artırmaktadır.

Tablo 10 Fiyat Endeksindeki Gelişmeler

	2006	2007
ÜFE	11.19	5.02
TÜFE	10.55	7.12
Tarım	10.20	11.60
Sanayi	11.21	3.53

Kaynak: DPT

Gıda ve petrol fiyatlarındaki artış Türkiye ekonomisinde enflasyon rakamlarını etkilemektedir. 2007 yılında kuraklığın etkisi ile tarım ürünlerine ilişkin fiyatlardaki artış ile tarım fiyat endeksi 11.60 olarak belirlenmiştir. Aynı şekilde 2008 yılında da bu süreç devam etmektedir. 2008 yılı mart ayı itibariyle gıda fiyatlarındaki artış 13.4 seviyesine ulaşmıştır ve bu dönemde gıda fiyatlarının tüketici enflasyonuna katkısı yaklaşık 3,8 puan olarak gerçekleşmiştir. Gıda fiyatlarında son dönemde gözlenen artışlar ülkemize özgü bir olgu olmayıp, pek çok ülkede gözlenmekte ve küresel olarak enflasyon oranları üzerinde yukarı yönlü bir baskı oluşturmaktadır. Öte yandan, gelişmekte olan ülkelerde bu etki, gıda harcamalarının hanehalkı tüketimi içinde yüksek bir paya sahip olması nedeniyle, gelişmiş ülkelere kıyasla daha şiddetli hissedilmektedir. Türkiye’de gıda ürünlerinin Tüketici Fiyat Endeksi içindeki ağırlığı yüzde 28,63 düzeyindedir ve sahip olduğu pay itibarıyla enflasyon sepetinde en önemli kalemi oluşturmaktadır (TCMB, 2008).

Dünya genelinde gıda ürünleri fiyatlarındaki artışların orta vadede kalıcı olduğuna yönelik beklentilerin güçlenmesi, öngörülebilir bir gelecekte başta işlenmiş gıda fiyatları olmak üzere yurt içi gıda fiyatları üzerinde yukarı yönlü risklerin devam edeceğini göstermektedir. Diğer yandan gıda fiyatları artarken, çiftçinin bundan büyük kazanç elde etmesi gerekir. Ancak üretim düştüğü için çiftçi sıkıntı çekmekte ve maliyetler hızla artmaktadır. Tarımda girdiler bellidir, toprağı sürmek için mazot, atmak için gübre ve tohum gereklidir. Tarımda satın alınarak kullanılan girdilerin toplam maliyet içindeki payı son derece önemlidir. Mazottaki yaklaşık yüzde 33’lük artış ve gübre fiyatlarındaki yüzde 56’lık artışlar, tohum fiyatlarının artması ve kalitesinin düşmesi, maliyetleri artırarak üretimi düşürmekte ve fiyatları artırmaktadır. Bu sonuçtan yine tarım kesiminde çalışanlar zarar görmektedir. Çünkü maliyet artışları

fiyatlara yansısı da çiftçi parasını zamanında alamamakta ve ürününü düşük fiyattan satmak zorunda kalmaktadır.

IV. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Sosyal yapı içindeki önemi nedeni ile İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan neolibarel politika hareketine rağmen uzun yıllar piyasa mekanizmasının dışında ve uluslararası ticari kurallardan muaf bir şekilde ayrıcalıklı muamele gören tarım sektörü, günümüzde küreselleşmenin en önemli kurumlarından olan ve dünya piyasalarındaki ticari engellerin kaldırılmasını amaçlayan DTÖ tarafından ayrıcalıklı konumdan çıkarılmıştır.

1986 yılında başlayan ve 1994 DTÖ kuruluş anlaşmaları ile tamamlanan Uruguay Raundu sürecinde, dünya tarımı içinde çok uluslu şirketlerin egemenliği artmış ve tarım sektörü, gübre ve tohumluklardan girdi ve nihai ürünün nakline, kredi faizlerinden ürünün tüketiciye ulaşmasına kadar tüm aşamalarda küresel bir denetimin altına girmiştir. Türkiye gibi tarımsal gıda potansiyeli yüksek ülkeler bile bu süreçte, tarımsal girdiler ve gıdada giderek ithal eden ülke konumuna geçmiştir.

Tarımsal alanda yapısal sorunlarını aşamamış, henüz devlet desteğine gereksinim duymayacak bir gelişmişlik düzeyine ulaşamamış olan ülkelere biri olan Türkiye'nin, Tarım Reformu Uygulama Projesi bağlamında geliştirilmesi hedeflenmiş olan serbestleşme politikasının Türkiye'nin tarımsal altyapısına uygunluğu tartışma konularından biridir. Türkiye'nin bölünmüş toprak yapısı ile DGD'nin amacına ulaşp ulaşamayacağı tartışmalıdır. Gelişmiş ülkelerin tarımsal arz fazlalığını önlemek için uygun olan fakat Türk tarımının gerçekleri ile bağdaşmayan yöntemler tarımsal faaliyette bulunan fakat toprağın mülkiyetine sahip olmayan küçük üreticilere kaynak aktarmazken tapusu olan fakat tarımla uğraşmayan kesimlere katkı sağlamaktadır.

Ayrıca AB ve ABD'de toplam destekler içinde küçük bir paya sahip olan DGD'nin Türkiye için tek başına tarımsal destekleri ikame etmesi zor görülmektedir. Tarımsal desteklerin azatılmasına yönelik politikalar ise Türkiye için önemli bir sektör olan tarımda çözümlere neden olmuştur. İlk başta, tarımın milli gelir içindeki payı son 30 yılda önemli ölçüde düşmüştür. 1970'li yıllarda tarımın GSMH içindeki

payı yüzde 40 civarında iken bu rakam 2000 yılından sonra yüzde 10'a gerilemiştir. Ayrıca ekonomide bir büyüme süreci yaşanırken tarım kesiminin küçülme sürecine girmesi dikkat çekicidir. Tarımsal desteklerin milli gelire ve bütçe harcamalarına, oranının 2000 sonrası dönem içinde hızlı bir gerilemeye girdiği görülmektedir. 2000 öncesi dönemde GSMH'nin yüzde 3'ü düzeyinde olan tarımsal destekler, 2000 sonrası dönemde yüzde birin altına düşürülmüştür. Tarım kanunu ile bütçeden tarım kesimine ayrılan payın yüzde 1'in altına düşmeyeceği yasal çerçeve ile tanımlansa da, tarım kesiminin bütçeden aldığı pay GSMH'ya oranlandığında yüzde 1'in altında kalmıştır.

Türk tarımına yönelik en önemli çözümler, tarımsal istihdamdaki düşüştür. 2000 sonrası dönemde tarımdaki istihdam kayıpları sürekli hale gelmiştir. Türkiye'de tarımın istihdamdaki payı, 1997'ye kadar yüzde 43-44 düzeyinde iken günümüzde bu rakam yüzde 26 seviyesine gerilemiştir. Türkiye'de tarım kesimine yönelik gerekli altyapı hazırlanmadığı sürece yeni reform süreci tarımsal kesimdeki çözümleri artıracaktır. IMF desteğiyle sürdürülen ekonomi politikalarının olumsuz etkileri tarım sektöründeki nüfusun hızla yoksullaşmasına ve mülksüzleşmesine neden olmuştur. 2000 sonrasında tarım kesiminde daralma ve tarım üretiminin gerilemesi, tarım ile geçinen nüfusun tarımı terkederek kentlere göç etmesine neden olmuştur.

Sonuçta AB ve ABD gibi gelişmiş ülkelerde tarım ihracatı hala mali anlamda desteklenirken, Türkiye'nin fiyat destekleri yanında bütün kurumlarının da tasfiye edilmesi tarımdaki çözümleri artırmıştır. Yapısal sorunları nedeni ile rekabet gücü sınırlı olan Türkiye'nin gerek tabii olduğu DTÖ kuralları, gerekse AB'nin OTP kısılacı altında tarımda kendi kendine yeterli hale gelmesi ve net ihracatçı bir ülke olması son derece zor görünmektedir.

KAYNAKÇA

- AKDER, Halis. (2006), “Doha Gelişme Gündemi ve Türkiye”, İktisat Dergisi, Sayı: 477, ss.15-19
- AKDER, Halis (2008), “Türkiye’de Tarım Politikasında Destekleme Reformu”,http://www.arip.org.tr/documents/raporlar_makaleler/asomedyadoc, (25 Haziran 2008)
- ABAY, Canan vd. (2005), “Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim”,
<http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/04cananabay.pdf>
- BAKANLAR KURULU KARARI (2008), Doğrudan Gelir Desteği 2007 Uygulaması Birim Ödeme Miktarlarına İlişkin Karar, Resmi Gazete, sayı 26829, 16. 4. 2008
- CENTRAL BANK OF ARGENTİNA (2008), *Recent Developments of Commodity Prices*, BIS Spring Economists Meeting.
- ÇAKMAK, H. Erol. (2004), “Structural Change and Market Opening in Agriculture: Turkey Towards EU Accession, ERC Working Paper in Economics”, 04/10, September 2004
- DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI. (2008), *2008 yılı Programı*,
- DEMİRCİ S. (2000), “Doğrudan Gelir Sistemi ve Uygulamalar: Literatür İncelemesi”, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- ERAKTAN, G., C. ABAY, B. MİRAN, E.OLHAN. (2004), *Türk Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamasının Sonuçları Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul Ticaret Odası, İstanbul.
- FAO, (1983), “New Protectionism and Attempts at Liberalization in Agricultural Trade” Economic and Social Development Working Paper,
- FAO (2004), *The State of Agricultural Commodity Markets 2004*,
<http://www.fao.org>
- GÜNAYDIN, Gökhan. (2006), “Tarım Politikalarında Değişme ve Eğilimleri Analizi, Türkiye Yansımaları”, İktisat Dergisi, Sayı: 477, ss. 27
- HAZİNE MÜSTEŞARLIĞI. (2004),*Tarımsal Destekler Raporu*, Ankara
- İKTİSADİ KALKINMA VAKFI. (2008), *Avrupa Birliği'nin Ortak Tarım Politikası*, www.ikv.org.tr
- KAZGAN Gülten. (2003), *Tarım ve Gelişme*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları,
- KEYDER, Çağlar. (1993), *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929*, İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- KIYMAZ, Taylan. (2008), *Dünya Tarım Piyasalarında Serbestleşmenin Türk Tarımına Fiyat ve Gelir Yönünden Yansıması*, Ankara: DPT, Yayın No 2754, Ankara

KNUTSON R., J. PENN, W. BOEHM. (1995), “Agricultural and Food Policy.” Prentice Hall Publication, New Jersey, 3rd Edition, den KIYMAZ, Taylan.

MOUSSIS, Nicolas. (2004), “Avrupa Birliği Politikalarına Giriş Rehberi”, Çev: Ahmet Fethi, İstanbul: Mega Press.

MİNİBAŞ, Türkel. (2006), “Türkiye Tarımının Kapitalistleşmedeki Sancılı Dönüşüm”, İktisat Dergisi, Sayı 477, ss. 3-6

ŞAHİNÖZ, Ahmet. (1993), “Ortak Tarım ve Dış Ticaret Politikası”, Ankara Üniversitesi, Ankara: AT Araştırma ve Uygulama Merkezi yayın no:12.

ŞAHİNÖZ, Ahmet. (2006), “DTÖ ve Değişen Tarım Politikaları”, İktisat Dergisi, Sayı 477, ss.7-14.

TCMB, (2008), *Enflasyon Raporu II*, www.tcmb.gov.tr

Türkiye Avrupa Birliği Tarım Politikaları, Uluslararası Konferans, 18-19 Kasım 2005, İstanbul, <http://www.boell-tr.org/event.aspx?id=22>

WTO, Annual Report 2005, p.137-141

YETKİN, İbrahim. (2008), 2008 Yılında Tarımsal Desteklemenin Neresindeyiz, <http://www.karasaban.net>

YÜKSELER, Zafer. (1999) *Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Deđerlendirilmesi*, Ankara: DPT yayınları

25. 4. 2006 Tarih, 26149 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanan, 5488 Sayılı Tarım Kanunu

T.C.Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor ve 2008 Yılı Bütçe Gerekçesi www.tuik.gov.tr, www.dpt.gov.tr, www.bumko.gov.tr, www.hazine.gov.tr, www.tcmb.gov.tr, www.un.org, www.wto.org, www.worldbank.org, www.imf.org